

Het leven verteld

Vrijwilligers combineren ouderen- en erfgoedzorg in een levensverhalenproject¹

Ria Christens

De onderbezetting en tijdsdruk in de zorg beheersen regelmatig de media. Toch maakt de sector geen krimpscenario door maar neemt haar belang alsmaar toe. Het is zelfs een van de snelst groeiende sectoren in termen van middelen, infrastructuur en gebruikers.

Dergelijke expansieprocessen gaan vaak gepaard met innovatie. De spectaculaire vergrijzing vraagt dat de ouderenzorg zich heruitvindt. Nieuwe benaderingen zoals de 'narratieve zorg' zijn er een voorbeeld van. Ze zijn vanuit wetenschappelijk oogpunt interessant en in andere sectoren na te volgen. Ook op maatschappelijk gebied is het potentieel dat hier wordt aangeboord niet te onderschatten. Ouderen hebben stuk voor stuk een uniek leven achter zich en reiken ons, indien we het willen horen tenminste, een schat aan informatie en een rijkdom aan levenservaringen aan.

'Die mensen hebben al zoveel langer geleefd dan wij, die dragen zoveel verhalen met zich en zijn nu in een vergeethoek terechtgekomen.'

TUUR FLORIZOONE (MUZIEKPROJECT 'VERTEL ME UW GEHEIM')

Het Heilig Hartinstituut in Heverlee bij Leuven is een site met een grote scholencampus, een erfgoed- en een woon- en zorgcentrum. De instellingen zijn ontstaan als een initiatief van de zusters annuntiaten van Heverlee en hebben dus een historische band. In 2015 ondernamen de zorg- en de erfgoedvrijwilligers van de site een gezamenlijk levensverhalenproject in het woon- en zorgcentrum. Het project 'Het leven verteld' is inspirerend voor de erfgoedsector. Het combineerde narratieve zorg en erfgoedzorg en maakte daarbij gebruik van *oral history*. De specifieke benadering die werd ontwikkeld, prikkelt de wetenschappelijke traditie van de mondelinge geschiedenis en biedt in de praktijk onvermoede kansen voor lokale erfgoedwerkers.

Dit artikel schetst de aanvankelijk voorzichtige introductie en recent meer algemene opgang van de narratieve benadering in de ouderenzorg. Vervolgens wordt de mondelinge geschiedenis als toepasbare methode voor levensverhalenprojecten tegen het licht gehouden. Tot slot wordt de

1 Een bijzonder woord van dank aan prof. Leen Van Molle voor het nalezen van het artikel en de feedback.

specifieke benadering van het project 'Het leven verteld' uitgelegd met de bedoeling dat erfgoedwerkers met deze aanpak als voorbeeld aan de slag kunnen.

De life-review van Butler: narratieve zorg 'avant la lettre'

Het werken met 'levensverhalen' in de ouderenzorg maakte opgang lang voor het als 'narratieve zorg' werd betiteld. In 1963 publiceerde de Amerikaanse geriater Robert Neil Butler (1927–2010) *The Life Review: An Interpretation of Reminiscence in the Aged*. Hij gaf daarin aan dat het terugblikken op het eigen leven een natuurlijk mentaal proces is voor mensen die zich in de eindfase van hun leven bevinden. De reflex wordt volgens Butler gekenmerkt door het oproepen van gebeurtenissen uit het verleden, in het bijzonder van onopgeloste conflicten. Het overzien van het geleefde leven of life-review moet leiden tot een aanvaarding van het leven zoals het is gelopen.

De animator (uiterst rechts) met vijf van de acht vrijwilligers uit het project rond de tafel. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Butler vond daarmee aansluiting bij de opvattingen van de Deens-Amerikaanse psycholoog Erik Erikson (1902–1994) die als eerste het ouder worden als een aparte en specifieke mentale fase bestudeerde.² Ze gaat volgens hem in wanneer de oudere zich door omstandigheden (ziekte, overlijden partner, enzovoort) sterker bewust wordt van de eigen sterfelijkheid. De fase kenmerkt zich door een overzien van de eigen levensloop.

Butler hield het niet bij nieuwe ideeën alleen. Hij ontwikkelde een protocol om in de context van groepstherapie met life-review te werken.³ Maar de opvattingen van Butler in relatie tot de ouderenzorg bleven toch in hoofdzaak visionair. Zijn verdienste was vooral dat hij voor de *choc des idées* in de medische benadering van het ouder worden zorgde. Hij ging koppig in tegen het gangbare beeld van het ouder worden als een universeel en dus medisch oninteressant proces van degeneratie van de functies. Het zou nog geruime tijd duren alvorens zijn positieve en subjectgerichte benadering nieuwe toepassingen kende in de ouderenzorg.

2 E. Erikson, *Identity and the Life Cycle* (New York 1959).

3 Opmerkelijk is dat er in deze periode ook links waren met de 'oral history' beweging. Die wilde vanuit een sociologische en antropologische invalshoek recht doen aan de geschiedenis van gewone mensen. Butler registreerde samen met Margaret Mead en als onderdeel van het Smithsonian Oral History project, de herinneringen van gewone mensen die naar Washington kwamen om de tweehonderdste verjaardag van de Verenigde Staten te vieren. R. N. Butler, 'The life review. An interpretation of reminiscence in the aged', *Psychiatry*, 26 (1963) 65–76; *ID.*, 'Successful aging and the role of the life review', *Journal of the American Geriatrics Society*, 22 (1974) 529–53.

Eerst zou er nog heel wat wetenschappelijke inkt vloeien over de interventies in de ouderenzorg die met herinnering en het autobiografische geheugen werkten. In de jaren tachtig dacht men zich suf over de definitie en de onderlinge relatie tussen life-review en reminiscentie. Hoe werkte het proces van herinneringen ophalen technisch? Wat betekende de *life review*: was het een natuurlijk proces bij de oudere zelf, een interventie door een actor in de zorg of meer nog een therapie? Men stelde zich de vraag of er wel een bewijs te leveren was dat het effect heilzaam was.⁴ De volkse wijsheid dat je bij het ouder worden het verleden moet loslaten en moet laten rusten was op een of andere manier toch nog onderhuids aanwezig in de opvattingen.

Het werken met levensboeken: revival van het levensverhaal in de zorg vanaf eind jaren negentig

De aandacht voor de specifieke zorgbehoeften van mensen met dementie leidde tot een revival van het levensverhaal in de setting van het bejaardentehuis. In Nederland gebeurde dit sneller dan in Vlaanderen. Op het einde van de jaren negentig werd het 'levensboek' gelanceerd als een hulpmiddel voor zorgverstrekkers. Het aanmaken ervan werd aangeraden in de zorgtrajecten voor mensen met dementie. Het werd gezien als een soort instrument dat kon helpen om in gesprek te (blijven) gaan, ook nadat de cognitieve vermogens waren verloren en de geheugenfunctie het had laten afweten. Door het levensboek bleef het vaak wisselende team van verzorgenden op de hoogte van interesses en levenservaringen van de oudere die hij of zij zelf niet meer kon communiceren. Het levensboek werd gezien als een soort identiteitsdocument.

Het levensboek was een hulpmiddel voor de zorgverstrekkers. Zij konden inspelen op ervaringen en belangstellingen die uit een levensboek bleken. Het was ook een inspiratiebron bij het zoeken naar aangepaste activiteiten die de oudere konden bevestigen en stimuleren. Hoe groter het aantal mensen dat met dementie kampte, hoe meer ook duidelijk werd dat een gedifferentieerde benadering nodig was. Niet alle mensen met dementie houden bijvoorbeeld zoals het cliché het wil van zingen; de kans is groot dat sporters vooral plezier blijven hebben in spel en beweging. Het werd neurologisch aangetoond dat bijvoorbeeld bij Alzheimer dementie de best ontwikkelde delen van de hersenen het langst intact blijven. Alleen ontbreekt dat inzicht wel eens bij zorgverstrekkers, als nergens de nodige informatie over de oudere te boek staat.

In 1997 verscheen in Nederland een handleiding voor zorgverstrekkers in de bejaardentehuizen, waarin het werken met levensboeken werd aangeraden.⁵ Daarop volgde in 2005 *Mijn leven in kaart*, opgevat als een spel en tool bij het maken van een levensboek. Het werd in eerste instantie ontwikkeld voor hulpverleners die met gewone ouderen in het bejaardentehuis wilden werken aan een levensboek. Het bestond uit een handleiding en een kaartspel met vragen rond vijf grote thema's: relaties, wonen en bezit, opleiding, opvoeding en hobby's, kijk op het leven, oud worden: gunst of kunst?⁶ Aangepaste methodieken werden aanbevolen om te werken met ouderen met depressie of dementie.⁷

Bij al deze benaderingen was er geen verwijzing naar de methodieken van de *oral history*. Zo werd in de handleiding *Mijn leven in kaart* het creëren van een 'veilige sfeer' waarin het gesprek kon doorgaan zeer erg beklemtoond. Zo weinig mogelijk storende factoren mochten optreden. Het

4 Een goed overzicht hiervan wordt gegeven in S. Bluck en L.J. Levine, 'Reminiscence as autobiographical memory: a catalyst for reminiscence theory development', *Aging and Society*, 18 (1998) 185–208.

5 G. Bloemendael, R. Geelen en A. Koot-Fokkink, *Levensboeken. Een handleiding voor hulpverleners in de ouderenzorg* (Baarn 1997).

6 W. Huizing en T. Tromp, *Mijn leven in kaart: met ouderen in gesprek over hun levensverhaal* (Houten 2005/2013).

7 M.-E. Van Den Brandt-Heek en W. Huizing, *Mijn leven in fragmenten: met dementerenden in gesprek over hun leven* (Houten 2009); J. Franssen en E. Bohlmeijer, *Op zoek naar zin. Een cursus rond het eigen levensverhaal voor ouderen met depressieve klachten* (Utrecht 2003); E. Bohlmeijer, *Het verhaal van je leven* (Utrecht 2005).

gebruik van opnameapparatuur werd door de makers eerder afgeraden dan aanbevolen. Zij achtten de privacy zeer belangrijk. Het was volgens hen om die redenen uitgesloten dat de gesprekken werden bewaard. Als de luisteraars toch opnameapparatuur wensten te gebruiken in functie van de verwerking van het gesprek dienden ze de verteller in elk geval toelating te vragen en hem te verzekeren dat alles achteraf zou gewist worden. Overigens werd het verwerken van opgenomen tekst lastiger geacht dan het uitschrijven van een levensboek op basis van gemaakte aantekeningen.

Levensverhalen als 'narratieve zorg'

Recent wees een nieuwe term op een gewijzigde benadering en gebruik van het levensverhaal in de ouderenzorg in Vlaanderen. Het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg van Brussel ging in 2010 van start met het project 'Narratieve Zorg'.⁸ Het project werd gefinancierd door het RIZIV. Op het eerste gezicht vertoonde het project zeker gelijkenissen met de hierboven beschreven Nederlandse projecten. Aan ouderen in een mentaal kwetsbare situatie (vereenzaming, toenemende zorgafhankelijkheid, verplichte opname, enzovoort) werd de kans gegeven om hun levensverhaal te vertellen. Dat zou gebeuren doorheen een aantal sessies, die verwerkt werden tot een levensboek. Maar dit project knoopte aan bij de twee vorige beschreven tradities. Het was geïnspireerd op het Nederlandse project 'De verhalen die we leven' dat in 2007 de methode van de levensverhalen combineerde met de narratieve therapie. Het Nederlandse project was een groepscursus met +55-jarige mensen met depressieve klachten dat therapeutische effecten beoogde.⁹ Het Brusselse project wilde therapeutisch werken met ouderen aan de hand van individuele gesprekken.

Het levensboek kreeg in dit project een ander statuut. Het werd het spirituele testament van de verteller. Het unieke levensverhaal dat uit de gesprekken naar voren kwam, werd nu vooral belangrijk voor de verteller zelf. Het gaf een antwoord op de vraag 'wie ben ik?'. Door op hun leven terug te blikken vonden ouderen draagkracht in het eigen verleden. Narratieve zorg wilde met andere woorden een methodiek zijn die er kon toe leiden dat ouderen hun individuele krachtbron konden aanboren en daarin energie konden vinden om hun toekomst te regisseren. Door hun levensverhaal te vertellen, kregen ze de kans om inzicht te verwerven in hun leven, dierbare herinneringen op te halen, een plaats te geven aan verlies of ziekte. Ze kregen ook de kans om een boodschap mee te geven aan anderen.

Om het project wetenschappelijk te onderbouwen en de nieuwe aanpak te evalueren en bij te sturen werd er een beroep gedaan op het LUCAS, het Centrum voor Zorgonderzoek en Consultancy van de KULeuven. Een eerste onderzoeksrapport met historiek en theoretische achtergronden van het project verscheen in 2011.¹⁰ In 2015 vond een studiedag plaats en verscheen de handleiding.¹¹

Het project 'Het leven verteld': focus op narratieve zorg én erfgoedzorg

In februari 2015 werd met de steun van de stad Leuven het geïntegreerde erfgoedproject 'Het leven verteld' gestart. Het Woon- en Zorgcentrum Annuntiaten Heverlee was initieel vragende partij voor dit project. De animatrice gaf de eerste aanzet. Ze kende het spel *Mijn leven in kaart* en droomde luidop van het maken van levensboeken met en voor de bewoners. Vanuit het commerciële circuit boden levensverhalenschrijvers hun diensten aan.¹² De animatieploeg zag een dergelijk traject van bij aanvang als een

8 Zie ook hun website <http://www.cgg-brussel.be/narratieve-zorg/>.

9 E. Bohlmeijer, *De verhalen die we leven: narratieve psychologie als methode* (Meppel 2007).

10 N. Spruytte e.a., *Narratieve zorg: een pilootstudie*. Rapport LUCAS (Leuven 2011).

11 R. Voets en M. Dormaels, *De kracht van het levensverhaal: narratieve zorg bij ouderen* (Leuven 2015).

12 Zo bijvoorbeeld het Zorgbedrijf Antwerpen dat naast een gamma aan residentiële zorg voor ouderen, ook het levensboek als innovatief zorgaanbod heeft. De begeleiding van het individuele traject gaat van het ter beschikking stellen van een 'kant-en-klaar invulboek', eindredactie en druk van het resultaat over het volgen van een schrijfcursus, tot het volledig laten uitschrijven. <http://mijnboek.zorgbedrijf.antwerpen.be/>

extra '(zorg)aanbod' bovenop de zorg die door de zorgverleners werd verstrekt. Zo kwamen de vrijwilligers en het erfgoedcentrum op de site in beeld als mogelijke versterkende partners. Rond het opzetten van reminiscentieactiviteiten was er al wel eerder een dienstverlenende samenwerking geweest met het erfgoedcentrum op de site. Cultureel Erfgoed Annuntiaten Heverlee, een erkende en regionaal ingedeelde culturele archiefinstelling, nam de coördinatie van het project op zich. Het zorgcentrum vormde de sociale brug naar de deelnemers. Het stelde zijn netwerk en de communicatiekanalen ter beschikking. Deze samenwerking bevorderde de haalbaarheid van en de betrokkenheid bij het project. Het doel van het project was om levensloopverhalen van de bewoners van het Woon- en Zorgcentrum Annuntiaten Heverlee vast te leggen en te verwerken in een levensboek, vanuit het bewustzijn dat elke bewoner een uniek leven achter zich had. Dit werd gezien als een enorme en niet aangeboorde rijkdom voor de bewoner zelf, voor het centrum én voor de erfgoedinstelling.

De levensverhalen worden ondersteund door reminiscentieactiviteiten, bijvoorbeeld een kleine tentoonstelling over koffiezetten vroeger. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Het project 'Het leven verteld' wilde tegelijk een zorgproject en een erfgoedproject zijn. Het beoogde met zijn levensverhalen in de eerste plaats een brede waaier aan zorgeffecten te sorteren, die ten goede zouden komen aan de vertellers. De gesprekken waren al een belevenis op zich voor de bewoner. Die kon genieten van de aandacht, het gezelschap en de gelegenheid om over zijn leven en het leven van toen in gesprek te gaan met de verzorgenden, de vrijwilligers, de medebewoners en familie (belevingseffect). De personeelsleden konden de bewoner door zijn of haar levensverhaal beter leren kennen en zo nodig hun zorgaanbod aan de behoeften van de bewoner (zorgeffect) aanpassen. De bewoner reflecteerde op een nieuw (en mogelijk kwetsbaar) moment in zijn/haar leven, met name de opname in een woon- en zorgcentrum, over verschillende gebeurtenissen en kwam tot een ordening (therapeutisch effect).

'Professor Barabas heeft zijn teletijdmachine, onze bewoners hebben erfgoed. Aan de hand van oude materialen en voorwerpen kunnen we samen thuis komen in het verleden.'

CHARLOTTE VAN DEN DRIES, ANIMATRICE WZC ANNUNTIATEN HEVERLEE

Het zorgeffect van het project had bij uitbreiding betrekking op alle bewoners van het centrum. Via een aantal reminiscentieactiviteiten rond het leven van toen werden ook sociale effecten gesorteerd, voor het centrum als geheel en voor alle bewoners. Het woon- en zorgcentrum werd ondergedompeld in een sfeer van het leven van toen. Zowel bewoners als familie en personeelsleden leefden mee met het project. Zij bepaalden hoe deze verhalen aan de binnen- en buitenwereld kenbaar konden gemaakt worden (sfeereffect). De directe omgeving (de school, de boerderij, het kinderdagverblijf) werd tenslotte betrokken door middel van activiteiten in het thema het leven van toen (omgevingseffect).

De voorbereiding vraagt wat overleg tussen de vrijwilligers van de zorginstelling en van de erfgoedinstelling. De animator laat materiaal inkijken dat de familie ter beschikking stelde. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Daarnaast, en dit was nieuw voor een project levensverhalen in de zorg, wilde het project 'Het leven verteld' een aantal erfgoedeffecten sorteren. Het versterken van de vrijwilligerswerking werd al eerder aangehaald. Door middel van de interviews (beeld- en geluidsopnames) werd historisch en cultureel waardevolle kennis verzameld, geregistreerd en gearhiveerd, zowel schriftelijk als digitaal (verzameleffect). Die informatie verschilde van geschreven bronnen door wat er verteld werd en hoe het verteld werd. Niet zozeer belangrijke feiten en gebeurtenissen, dan wel alledaagse praktijken en gewoontes, meningen, motieven, emoties, normen en rolpatronen, het persoonlijke en het relationele zouden in de gesprekken aan de oppervlakte komen. Meer kennis zou worden opgedaan over toepasbare technieken op het kruispunt van zorg en erfgoed (kenniseffect). De erfgoedinstelling legde tenslotte de link met een nieuwe doelgroep en nodigde ze uit tot een op maat gesneden erfgoedparticipatie. Het erfgoedcentrum raakte door het

initiatief en de betrokken mensen (vrijwilligers, vertellers) meer intens betrokken bij zijn omgeving en zijn erfgoedgemeenschap. Het trad uit zijn isolement als instelling en ontwikkelde een netwerk (participatief effect).

Mondelinge geschiedenis als toepasbare methode

Welk was voor dit project met dubbele focus de beste methode? Zorg- en erfgoedexperten wisselden als aanloop naar het project ervaringen uit rond recente inspirerende voorbeelden. Het project 'Buurten met erfgoed' in de stad Leuven had ervaring met het werken met vrijwilligers in een interview-project rond de geschiedenis van een Leuvense buurt of straat. Er werd gewezen op het belang van een goede voorbereiding en op de noodzaak van het sluiten van een ethisch protocol. KADOC wees op het nut van het gebruik van erfgoedobjecten bij dit soort projecten met ouderen om herinneringen naar boven te halen uit het dagelijkse leven. Voor reminiscentieactiviteiten met demente bejaarden waren in samenwerking met erfgoedinstellingen specifieke tools in ontwikkeling.¹³ Het project 'Levensloop Brabant' bestond uit verhalen van en door Brabanders (Nederland). In dit laatste Nederlandse project stonden drie thema's centraal: baby's, jongeren en senioren. In de gesprekken met senioren vormden de voorwerpen die ouderen hadden meegenomen naar het woon- en zorgcentrum een belangrijk aanknopingspunt met het verleden. Waarom hadden ze precies deze stukken meegenomen en andere niet? De stukken en het verhaal dat er aan vasthing werden tentoongesteld. Het project 'Het Vlaamse geheugen van Brussel' van het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven in Brussel legde zijn werkwijze schematisch vast.¹⁴ In het Holocaustproject gingen twee bachelorstudenten secundair onderwijs in gesprek met Joodse ondergedoken kinderen in een Leuvense weeshuis en maakten hier een film over als start voor een erfgoedproject met leerlingen uit het beroepsonderwijs.¹⁵ De archieven van het weeshuis en de school konden niet teruggevonden worden. Van clandestiene oorlogsactiviteiten als het onderdak verschaffen aan Joden zijn sowieso ook nauwelijks geschreven bronnen bewaard. De studenten waren ook minder geïnteresseerd in de feiten maar wilden peilen naar de ervaringen van de Joodse kinderen. Wanneer zij nu terugblikten op deze fase in hun leven, wat had dan dit verblijf in het weeshuis voor hen betekend? Mondelinge geschiedenis was de enige manier om nog toegang te krijgen tot de ervaringen van tijdgenoten.

Mondelinge geschiedenis was de enige manier om nog toegang te krijgen tot de ervaringen van tijdgenoten

Al de genoemde projecten maakten gebruik van de methode van de mondelinge geschiedenis maar zochten naar specifieke toepassingswijzen. Dat zou ook in het kader van dit project de oplossing bieden. Hiermee werd bevestigd wat academische historici recent als een wezenlijk kenmerk van de mondelinge geschiedenis benoemen. Bleyen en Van Molle stellen de talrijke beoefenaars in hun handleiding gerust.¹⁶ Dé juiste werkwijze van mondelinge geschiedenis bestaat volgens hen niet (meer). Uiteenlopende thema's en interviewsituaties vragen telkens weer om een eigen benadering.

13 Bijvoorbeeld Expertisecentrum Dementie Vlaanderen in samenwerking met Huis van Alijn: H Dely, *De schat van je leven: herinneringen ophalen met mensen met dementie*, 2016 (www.deschatvanjeleven.be); in samenwerking met M.K. Bormans, *Activeer je fantasie: het spel van de verbeelding*.

14 K. De Blauwe, 'Vlaams geheugen van Brussel. Relas van een oral historian in het AMVB', *Arduin*, 12 (2012) 35–60.

15 <http://herinneringseducatie.be/vergeten-oorlogsgeschiedenis-op-school-wordt-beklijvend-project-met-leerlingen-beroeps-onderwijs/>

16 Nico Wouters telde in de periode 2002–2012 niet minder dan 150 projecten in België die van de mondelinge geschiedenis gebruik maakten. N. Wouters, 'Mondelinge geschiedenis als onderzoeksmethode in België: een stand van zaken en enkele aanbevelingen', *Arduin*, themanummer mondelinge geschiedenis, (Brussel 2012) 22–28.

Dit komt omdat in deze methode, die vanaf de jaren veertig voet aan de grond kreeg in de Verenigde Staten, denken en doen hand in hand gaan, zo luidt het. De Leuvense onderzoekers sluiten zich met deze visie aan bij de Britse historica Lynn Abrams, die stelt dat mondelinge geschiedenis een methode is waarbij de theorie en de praktijk zelfs onmogelijk kunnen gescheiden worden.¹⁷ Deze plasticiteit verklaart ook waarom de methode in zoveel verschillende disciplines toepassingen heeft gekregen. Abrams spreekt van een cross-overmethodologie, die als een octopus tentakels heeft, die zich uitstrekken over verschillende disciplines. Andere wetenschappen dan de geschiedenis en niet-academische praktijken hebben de mondelinge geschiedenis doen ontstaan en hebben varianten op de methode ontwikkeld, in vele gevallen al voor historici de mondelinge bron zijn beginnen omarmen.¹⁸ Britse en Amerikaanse historici als Thompson, Briggs en Samuel waren dan wel vurige pleitbezorgers van de *oral history*, maar hun inspirerend voorbeeld werd volgens Bleyen vooral gevolgd door 'actoren in de ruimere historische cultuur: makers van historische documentaires, auteurs van populariserende geschiedenissen, theatermakers, museum- en tentoonstellingswerkers en erfgoedwerkers'. Het duurde tot in de jaren negentig alvorens de methode bij academische historici ten volle respectabiliteit kreeg. Intussen waren antropologen en sociologen er al volop mee aan de slag gegaan.¹⁹ Nico Wouters stelt, met betrekking tot de mondelinge geschiedenis in de voorbije tien jaar in België, een groeiende synergie vast tussen de academische wereld en het praktijkveld met drie centra: de groep rond prof. Leen Van Molle (KU Leuven), de initiatieven van de groep rond prof. Bruno De Wever (UGent) en de portaalwebsite *Mémoire Orale* van het IHOES in Seraing.²⁰

17 J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Leuven 2012) 8–10; L. Abrams, *Oral History Theory* (London, New York 2010) 33–35.

18 L. Abrams, *Oral History Theory*, 2–3; Bleyen en Van Molle, 17–18.

19 M. Bleyen, 'De verkenning van marginaliteit en alledaagsheid: evoluties van de mondelinge geschiedenis in België', *Arduin*, thema-nummer mondelinge geschiedenis (Brussel 2012) 9–19.

20 Wouters, 'Mondelinge geschiedenis' 22–28.

Het levensverhaal focust dus niet a priori op een bepaald aspect uit het leven zoals de mondelinge geschiedenis dat wel doet

Simultaan met deze methodische verbreding voltrok zich de zogenaamde 'narratieve wending' in de verschillende subdisciplines van de humane wetenschappen, namelijk het integreren en als relevant erkennen van alle vormen van verhalende betekenisgeving.²¹ Het levensverhaal ontstond daarbij als een onderdeel van het onderzoeks- en veldwerk van antropologen. Het werd gedefinieerd als: '*the story a person chooses to tell about the life he or she has lived, told as completely and honestly as possible, what the person remembers of it and what he or she wants others to know of it, usually as a result of a guided interview by another. The resulting life story is the narrative essence of what has happened to the person. It can cover the time from birth to the present of before and beyond. It includes the important events, experiences and feelings of a lifetime.*'²² Het levensverhaal focust dus niet a priori op een bepaald aspect uit het leven zoals de mondelinge geschiedenis dat wel doet. De onderzoeksgroepen Center for The Study of Lives (Univ. S. Maine, Verenigde Staten) en Interdisciplinary Studies

21 Bijvoorbeeld in de psychologie: A. Lieblich en R. Josselson, *The Narrative Study of Lives*, 5 dln (Thousand Oaks 1993–1997).

22 'Een levensverhaal is een verhaal dat een persoon verkiest te vertellen over het leven dat hij of zij heeft geleefd, zo volledig en eerlijk mogelijk, zijnde datgene wat de persoon zich herinnert en wat hij wil dat anderen komen te weten, meestal als het resultaat van een geleid interview. Het resulterende levensverhaal is de narratieve essentie van datgene wat de persoon is overkomen. Het kan de periode beslaan van geboorte tot heden of ook nog ervoor en erna. Het kan zowel feiten, ervaringen als gevoelens bevatten.' R. Atkinson, 'The Life Story Interview', 125.

in Human Development (Univ. Pennsylvania, Verenigde Staten) beide onder leiding van Robert G. Atkinson waren belangrijk voor de interdisciplinaire methodische verdieping van het 'levensverhalen interview' binnen de humane wetenschappen. Zij definieerden het als '*Life Story Interviewing is a qualitative research method for gathering information on the subjective essence of one person's entire life that is transferable across disciplines*'.²³ Het ging daarbij ook om een inhoudelijke verschuiving, namelijk het erkennen van de validiteit van het narratief als dusdanig en van de persoonlijke waarheid: de ervaringen zoals verteld werden in de eigen woorden en vanuit het subjectieve standpunt.²⁴ Atkinson omschreef het levensverhalen-interview als een wetenschap maar meer nog als een kunst. Het samenspel tussen verteller en interviewer levert een uniek product op dat op zijn eigen waarde en merites moet beoordeeld worden. Een levensverhaal is in de eerste plaats een tekst, een stuk literatuur dat moet gelezen worden.

23 De kwalitatieve en interdisciplinair toepasbare onderzoeksmethode om informatie te verzamelen over de subjectieve essentie van de levensloop van een persoon.

24 R. G. Atkinson, 'The Life Story Interview', in: J.F. Gubrium en J.A. Holstein (red.), *Handbook of Interview Research: context and method* (Thousand Oaks 2002) 121–140.

Specifieke aanpak: werken met vrijwilligersduo's en projectteam

Het werken met vrijwilligers en lokale erfgoedwerkers diende zich bij het gebruik van mondelinge geschiedenis aan als een haalbare en interessante meerwaarde voor dit project. Volgens Bleyen en Van Molle is het niet noodzakelijk om de gesprekken met ouderen aan professionals over te laten. Hun handreiking verkiest de term vertellers in plaats van getuigen of respondenten en bevestigt daarmee hun centrale rol in het gesprek en het belang van een open vraagstelling. De vertellers doen 'hun' verhaal. Tijdens het gesprek geven zij betekenis aan hun ervaringen en brengen zij er structuur in aan. De kunst bestaat erin om, althans tijdens het gesprek, de autoriteit bij de verteller te leggen als ervaringsdeskundige en regisseur van zijn levensverhaal. De verteller bepaalt op elk moment tijdens het gesprek in welke rol hij de luisteraar plaatst. Dat kan de rol van archivaris, onderzoeksrechter, therapeut of leerling zijn. Een open, onbevangen en empathische luisteraar kan vanuit die optiek zelfs een voordeel zijn.²⁵ Na de voltooiing van het gesprek verlegt de autoriteit zich wel naar de luisteraars. De volledige of gedeeltelijke transcriptie en de verwerking tot een levensverhaal zijn wel bijzonder tijdsintensief. De haalbaarheid is daarom wel een belangrijk aandachtspunt bij de gekozen aanpak. Ook de beoogde effecten moesten in het achterhoofd gehouden worden. Waartoe kan dit project zinvol zijn?

25 Bleyen en Van Molle, 22: 95–103.

Deze overwegingen leidden tot de keuze voor de inschakeling van vrijwilligers in de vorm van projectduo's. Voor het te woord staan van de vertellers werden vier duo's van vrijwilligers samengesteld. Elk duo bestond uit een zorgvrijwilliger en een erfgoedvrijwilliger. Zij verpersoonlijkten als het ware de brug tussen de zorgomgeving en de erfgoedomgeving. Zij werden tot co-creators van het project aangesteld, dit wil zeggen dat ze werden betrokken vanaf de fase van de projectformulering tot en met de afsluiting. Uit de intensieve samenwerking per duo leerden de vrijwilligers respect op te brengen voor elkaars engagement en competentie. De samenwerking was op die manier een individuele verrijking en versterkte de community van de vrijwilligers. Deze aanpak leidde ertoe dat kennis werd genomen van de gangbare methodieken van de mondelinge geschiedenis. De vrijwilligheid van interviewers of misschien beter toehoorders, de setting van één verteller en twee toehoorders, en de dubbele focus vroegen om een specifieke benaderingswijze. Van vrijwilligers kan niet verwacht worden dat ze even rigoureuze als professionals tewerk gaan. Zo gaven zij op de terugkoppelmomenten tijdens het traject zelf aan hoe ver ze zich wilden engageren op het vlak van het aantal levensverhalen, de voorbereiding per levensverhaal, transcriptie, enzovoort. Problematieken die bij het project

Met de vertrouwde familieleden erbij. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

kwamen kijken, zoals bijvoorbeeld privacy, werden vanuit een dubbele invalshoek bekeken. Drie gesprekspartners zorgden voor een andersoortig gesprek dan het klassieke interview, maar dit kon leiden tot een rijkere en meer diepgaande uitwisseling.

De vrijwilligers werden niet aan hun lot overgelaten. Er werd projectbegeleiding voorzien door een projectteam met een begeleider vanuit het zorgcentrum, het erfgoedcentrum en de lerarenopleiding.²⁶ De animatrice kreeg een belangrijke rol in het project. Ze stond als vertrouwensfiguur in voor het contacteren van de ouderen en voor de selectie. Zij kende de bewoners en hun familie persoonlijk en was goed op de hoogte van hun mentale toestand. Na een formele uitnodiging via een brief waarin de bedoeling van het project werd uitgelegd, werden de potentiële kandidaten door haar persoonlijk aangesproken. Daarin werd de bedoeling verder toegelicht.

Acht bewoners verklaarden zich bereid mee te werken aan het project: één man en zeven vrouwen. De man was een priester; bij de vrouwelijke vertellers waren er één ex-religieuze, drie religieuzen en drie weduwen. De animatrice prikte samen met de verteller en duo's de data van de gesprekken, rekening houdend met het dagschema van het centrum; zij stond ook in voor het inbedden van de projecten in een bredere aanbod van herinneringsactiviteiten van het centrum, die alle bewoners de gelegenheid boden om herinneringen op te halen aan het leven van toen. De verantwoordelijke van het erfgoedcentrum stond in voor de ethische en archivalische aspecten van het project. Zij stelde het protocol van de vrijwilligers op en het formulier

26 Charlotte Van den Dries (WZC Annuntiaten Heverlee), Ria Christens (Cultureel Erfgoed AH) en Leen Alaerts (UCLL).

over de afspraken rond bewaring met de vertellers. Een bachelorstudent secundair onderwijs documenteerde het proces. In het kader van zijn bachelorproef onderzocht hij de toepasbaarheid van de werkwijze in het secundair onderwijs. Jacqueline Van Leeuwen van FARO bood zich aan om als vrijwilliger in het project te participeren.

'In plaats van schriftelijke bronnen te raadplegen, zou ik nu zelf mondelinge geschiedenis genereren. Mijn ervaringen kon ik gebruiken in de onderwijspraktijk. Deze kans kon ik dus niet laten liggen.'

ARNE HUYGHEBAERT, BACHELOR SO UCLL

Het belang van een goede voorbereiding

Werken met vrijwilligers in duo vereist een goede voorbereiding en gelegenheid tot terugkoppeling en coaching. Tegelijk werd hen een verregaande participatieve rol gegeven.

Er werd bij het project 'Het leven verteld' een volledige dag uitgetrokken voor de algemene voorbereiding. De vrijwilligers keken bij wijze van initiatie in de methode naar de dvd: *Van horen zeggen: mondelinge geschiedenis in de praktijk*.²⁷ De hulp van het steunpunt FARO werd ingeroepen voor een theoretische introductie.²⁸

De mensen van het projectteam waren het er vrij snel over eens dat de gesprekken zouden gefilmd worden. Door te opteren voor een beeldopname zouden het decor, de sfeer en de toon van het gesprek bewaard blijven.²⁹ Het kon interessant materiaal opleveren om te werken in het onderwijs, op voorwaarde natuurlijk dat de verteller daartoe zijn toelating verleende.³⁰ De interviewers stemden ermee in om de gesprekken zelf te filmen op voorwaarde dat ze de gelegenheid kregen om de film- en audiotechnieken uit te proberen tijdens de vormingssessie, dat de verteller zich akkoord verklaarde en dat ze vooraf een *try-out* mochten doen met de bewoner, om na te gaan of het geen belemmering vormde.

De vrijwilligers beseften dat het project om meer ging dan een losse babbel. Toch vonden ze een strakke interviewstijl moeilijk kunnen. Ze wilden vooral luisteren en geen spervuur van vragen op de verteller afvuren. Ze waren meer geïnteresseerd in gewoontes en praktijken dan in feiten.³¹ Veeleer wilden ze fungeren als wegwijzers, die de vertellers konden helpen herinneren. Als duo's konden ze actief luisteren met een dubbel set voelsprietten. Wel spraken de vrijwilligers af dat ze als toehoorders van het levensverhaal van de vertellers vooral geïnteresseerd waren in vijf grote thema's: school/opleiding/beroep; oorlog; familie/gezinssituatie (als kind en als volwassene); kijk op het leven en religie; relaties. Rond deze thema's werd een combinatie aan historische en persoonlijke vragen opgesteld, maar dit louter als ruggensteun.³² De bedoeling was niet dat de interviewers ze met de vertellers systematisch zouden overlopen, maar dat ze tijdens het gesprek inspirerend zouden werken of konden helpen om structuur in het gesprek te brengen door middel van open vragen.

Was een algemene inhoudelijke voorbereiding op de gesprekken mogelijk? Het enige wat de vertellers gemeen hadden, was dat ze zijn geboren tussen 1915 en 1935. Ze maakten deel uit van de generatie die tijdens en na de

27 B. De Wever, B. Rzoska en C. Crol, *Van horen zeggen: mondelinge geschiedenis in de praktijk* (Brussel-Gent 2005).

28 B. De Nil, 'Levensverhalen: inleiding – praktisch/ethisch – juridisch/technisch/ link met digital storytelling'. Presentatie vormingssessie 11 december 2014.

29 Bleyen en Van Molle wezen er op dat deze aspecten van een gesprek bij een transcriptie verloren gaan indien er geen beeldopname bewaard is.

30 Bleyen en Van Molle laten zich in hun handleiding eerder voorzichtig uit met betrekking tot het filmen. Maar intussen lijkt het toch meer en meer de tendens te worden. Nico Wouters stelde vast dat intussen één op de drie oral history projecten in de voorbije jaar in België werkten met een filmopname.

31 Bleyen en Van Molle refereren naar het verschil dat in de psychoanalyse sedert de jaren tachtig tussen de narratieve en de historische waarheid wordt gemaakt; D. Spence, 'Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation', *Psychoanalysis*, (New York 1982).

32 A. Huyghebaert, *Het leven verteld: mondelinge geschiedenis in de klas*. Afstudeeronderzoek bachelor SO (UCLL 2014–2015) 19–21.

Het verhaal krijgt nog beter vorm als er gekoesterde voorwerpen worden bijgehaald, die kunnen bekeken en besproken worden. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Eerste Wereldoorlog werd geboren en die tijdens de Tweede Wereldoorlog jong was ergens in Vlaanderen. Dit was zowat het enige raakpunt. De vertellers hadden niet hetzelfde beroep beoefend, noch hetzelfde levensparcours afgelegd. Ze hadden de laatste jaren allemaal hun biotoop verlaten en zich gevestigd in het woon-zorgcentrum. De vormingsdag werd afgesloten met het tijdslijnspeel dat de projectvrijwilligers kon helpen om zich in te werken in het tijdperk van de vertellers. Ze kregen de opdracht om enkele niet-gedateerde afbeeldingen met mijlpalen uit de sociale geschiedenis en de geschiedenis van het dagelijks leven (bijvoorbeeld het begin van de ziekteverzekering, de koelkast, enzovoort) op een tijdlijn uit te zetten. Het opruimen van deze kapstukken uit de hedendaagse geschiedenis zou de projectmedewerkers helpen om tijdens het gesprek bepaalde uitspraken te contextualiseren. Elk persoonlijk verhaal zou tenslotte per definitie tegelijkertijd ook gaan over de Vlaamse samenleving en de Vlaamse (dominant katholieke) cultuur.³³

Gesprekken: beklijvende gebeurtenissen voor vertellers en interviewers

Al de gesprekken vonden plaats in de kamer van de verteller. Daar was hij of zij omringd door gekoesterde voorwerpen en foto's die het gesprek als vanzelf bij de verschillende episodes uit het leven brachten. Ook Bleyen en Van Molle wijzen op het mogelijke nuttige gebruik van persoonlijke objecten als relictten van een gekoesterd verleden en van foto's als 'geheugenvenster'.³⁴

'Het werd een heel persoonlijk gesprek, waarin stiltes vielen, maar ook veel gezegd werd. Een gesprek met een lach en een traan, dat ik nooit zal vergeten.'

JACQUELINE VAN LEEUWEN – FARO ERFGOEDVRIJWILLIGER

Hier was het soms toch wel een voordeel om zelf als toehoorder over enige levenservaring te beschikken. De jongste toehoorder in het team gaf aan het moeilijk te hebben om in te gaan op of door te vragen bij de betekenis-

33 Bleyen en Van Molle, 45; S. Schrage, 'What is Social in Oral History?' *International Journal of Oral History*, 4 (1983) 75–98.

34 Bleyen en Van Molle, 88.

geving die de vertelster, die de leeftijd van zijn oma had, hem gaf. Maar allen gaven aan dat de gesprekken indruk op hen hadden gemaakt en hen niet direct hadden losgelaten.

‘Leven is liefdevol geven.’

ANNA BECK-DE BENT VERTELSTER

Een ethisch protocol werd ondertekend door de vrijwilligers, waarin ze onder andere verklaarden dat ze discreet zouden omgaan met vertrouwelijke informatie die ze in het kader van de gesprekken hadden vernomen. Het protocol werd samengesteld aan de hand van de vier richtlijnen van Robert Atkinson. Ten eerste: de verhalenverteller komt op de eerste plaats. Wanneer er keuzes moeten gemaakt worden, dan is het de verantwoordelijkheid van de interviewer om de belangen, rechten en privacy van de persoon die zijn of haar verhaal vertelt in overweging te nemen boven die van iemand anders. Ten tweede: bewaak de rechten van de verhalenverteller. Het is de verantwoordelijkheid van de interviewer om er voor te zorgen dat de rechten, belangen en gevoeligheden van de verhalenverteller worden bewaakt. Zo overleed een van de vertellers tussen het afnemen van het interview en het nalezen van de tekst en de creatieve verwerking. Er werd toch beslist tot de verwerking van het interview tot een levensverhaal, maar daarbij werd uiterst omzichtig omgesprongen, in de wetenschap dat het levensverhaal nu het statuut van een nagedachtenis voor de familie kreeg. Onduidelijke passages werden weggelaten in plaats van er een ‘eigen’ en niet-geverifieerde interpretatie aan te geven, hetzelfde voor eventuele gevoelige passages. Ten derde: maak uw doelstelling zeer duidelijk. De doelstellingen, doeleinden en de agenda van de interviewer moeten van bij de aanvang volledig duidelijk zijn. De verhalenverteller heeft het recht te weten wat u van plan bent met het interview. Als doelstellingen tijdens het proces veranderen moet u hen daarvan op de hoogte stellen. Ten vierde: verhalenvertellers hebben recht op anonimiteit, indien zij dat wensen. De verhalenverteller kan beslissen of zijn of haar naam meegenomen wordt in het verhaal, of het wordt opgenomen in het archief en of het wordt gepubliceerd. Beter een anoniem levensverhaal dan geen levensverhaal. In dat geval moet met de verteller worden afgesproken wat er met de filmopname moet gebeuren. In dit project gaf geen enkele verteller te kennen dat hij of zij anoniem wenste te blijven.

De overeenkomst tussen verteller en interviewer kon mondeling of schriftelijk zijn. De verteller moest weten dat zijn medewerking vrijwillig is en dat zij of hij mag weigeren op bepaalde vragen te antwoorden en op elk moment het interview mag beëindigen.³⁵ Een schriftelijke overeenkomst regelt de rechten van de getuige en de plichten van de interviewer, en legt het toekomstig gebruik van het interview vast. De privacy van de verteller primeert.³⁶

Transcriptie en levensverhalen: versteende en weer tot leven gebrachte gesprekken

De verwerking van de gesprekken gebeurde in twee stappen: het letterlijk uitschrijven van het gesprek (‘de transcriptie’) en de verwerking tot een ‘levensverhaal’. Beide stappen waren heel belangrijk. De transcriptie is in feite een vertaling van het gesprek. De gesproken tekst wordt omgezet naar

35 A. Huyghebaert, *Het leven verteld. Mondelinge geschiedenis in de klas* (afstudeeronderzoek bachelor secundair onderwijs UCLL 2014–2015) 23; gebaseerd op R.G. Atkinson, *The life story interview* (Sage 1998).

36 Bij het Holocaustproject werd voor dit aspect bijzondere aandacht besteed omdat al tijdens het project gebleken was dat zowel media (Humo) als diverse websites (digitale geletterdheid, herinneringseducatie) geïnteresseerd waren in de verhalen en het beeld- en filmmateriaal dat ze hadden opgeleverd.

een ander medium. Ze is bij voorkeur zo volledig en onbewerkt mogelijk omdat ze tot doel heeft zo accuraat mogelijk alle betekenissen die de verteller heeft willen meegeven vast te leggen, wat betekent dat er zo weinig mogelijk tekstbewerking mag aan gebeuren. Alle toevoegingen van de interviewer worden tussen haakjes geplaatst. Het was niet gemakkelijk voor de vrijwilligers om deze stap in het verwerkingsproces rigoureuus door te voeren.

In de tweede stap, de verwerking tot een levensverhaal, werd rekening gehouden met wat er werd verteld en hoe het werd verteld.³⁷ De interviewers zochten het standpunt van de *insider* op met betrekking tot het geleefde leven. Wat was de bedoeling van de verteller met zijn levensverhaal: een boodschap meegeven aan de toehoorders (een geestelijk testament, levensles), zichzelf verdedigen of een onrecht aanklagen (een pleidooi), zijn leven en ervaringen bewaren voor de toekomst (memoires), de schoonheid/wreedheid/uniciteit van zijn leven herbeleven en evoceren (roman, gedicht)? Of een combinatie van die intenties? Het vergde veel finesse om daar in te treden. Bleyen en Van Molle beschreven de twee fases van verwerking als het verstenen en weer tot leven brengen van getuigenissen.

37 Bleyen en Van Molle, 121; D. Spence, *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis* (New York 1982).

Globaal ontstond het inzicht dat narratieve zorg en erfgoedzorg te verzoenen zijn, als mondelinge geschiedenis als methode wordt ingezet

Het levensverhaal dat de interviewers uitwerken is valide, in de mate dat het 'betrouwbaar' is en 'geloofwaardig' overkomt, eerder dan dat het 'waar' moet of kan zijn. Er moeten eerder verbanden gelegd worden dan dat er beoordeeld moet worden. Twee controle-instrumenten die daarbij kunnen aangewend worden zijn: bevestiging en overtuiging. Wordt het verhaal in een opvolggesprek bevestigd door de verteller? Herkent hij of zij er zich in? Is het levensverhaal aannemelijk en overtuigend voor buitenstaanders? De interviewers lieten hun levensverhaal nalezen door de verhalenvertellers. De reacties waren zeer uiteenlopend: van een integrale goedkeuring tot een minutieus corrigeren. Aan het einde van de rit lagen naast de uitgeschreven en in het archief bewaarde gesprekken, acht zeer verschillende levensverhalen voor: in de vorm van een poëziebundel, memoires, een dubbelverhaal, een juwelenkist met levenslessen, een bloemlezing, enzovoort. Kortom, het project 'Het leven verteld' werd een boeiend avontuur voor alle betrokkenen. Als praktijkonderzoek leverde het interessante inzichten op met betrekking tot de gevolgde werkwijze en de eventuele toepasbaarheid in de ouderenzorg en in andere zorgterreinen. Globaal ontstond het inzicht dat narratieve zorg en erfgoedzorg te verzoenen zijn, als mondelinge geschiedenis als methode wordt ingezet.

Besluit

Levensverhalen zijn een waardevolle historische bron die wordt gegenereerd en die mits de toestemming van de verteller integraal kan worden bewaard. Het levensverhaal dat er uit wordt afgeleid, is zowel uit het oogpunt van erfgoed als van zorg een grote meerwaarde. Er kan niet echt van een kloof gesproken worden, hoogstens van een spanningsboog tussen de persoonlijke en de onderzoekrelevantie van het levensverhaal.

In elk geval zitten hier voor erfgoedwerkers mogelijkheden om hun werking uit te breiden naar de ouderenzorg toe. Ook voor heemkundigen zit hier potentieel in: via de getuigenissen kan een deel van de lokale geschiedenis ge(her)schreven worden of kan een nieuwe benadering worden gezocht.

Of het nu jongeren zijn in het kader van een onderwijsopdracht, of gepensioneerde vrijwilligers in het kader van een heemkundige kring, ze zijn onmisbaar om deze lokaal maar op grote schaal verborgen rijkdom aan erfgoed met zorg en empathie aan te boren. Het blootgeven van vertrouwelijke informatie is hot, de onthulling van geheimen is in. Onder het Facebook- en Twitteroppervlak van persoonlijke ontboezemingen stromen rijke levensverhalen of -geschiedenissen.

Beredeneerde bibliografie

Wie zich theoretisch wil verdiepen in de narratieve ouderenzorg en zijn voorlopers moet teruggaan tot de jaren 1960 voor de eerste geriatrische publicaties in verband met *life-review* van Neil Butler, 'The life review. An interpretation of reminiscence in the aged', *Psychiatry*, 26 (1963) 65–76. Een goed en volledig overzicht van de benadering werd niet gevonden. S. Bluck en L.J. Levine, 'Reminiscence as autobiographical memory: a catalyst for reminiscence theory development', *Aging and Society*, 18 (1998) 185–208 geven wel een mooi overzicht van de theoretische ontwikkelingen in verband met de werking van het autobiografische geheugen en de reminiscentie.

Voor de evolutie van mondelinge geschiedenis als methode zijn er in eigen land enkele interessante en onmisbare publicaties, met L. Van Molle en J. Bleyen, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Leuven 2012) voorop. Ook het artikel van M. Beyen in *Arduin* is zeer leeswaardig. Voor het levensverhaal als subdiscipline zijn de publicaties van R. Atkinson, met bijvoorbeeld 'The Life Story Interview', in: J.F. Gubrium en J.A. Holstein (red.), *Handbook of Interview Research: context and method* (Thousand Oaks 2002) 121–140 zeer inspirerend.

De erfgoedwerkers die aan de slag willen met een levensverhalenproject kunnen gebruik maken van een aantal interessante tools. W. Huizing en T. Tromp, *Mijn leven in kaart: met ouderen in gesprek over hun levensverhaal* (Houten 2005/2013) is een goed gemaakt spel voor ouderen met weinig tot geen geheugenproblemen.

Er bestaan tools voor het werken met mensen met dementie en speciaal ontwikkelde reminiscentiekooffers (KADOC). Er werd in 2016 een overzicht gemaakt van het aanbod in het boek van Bart De Nil en Herlinde Dely, *Erfgoed en dementie*. Het werd in het kader van dit project niet uitgetoetst.

De dvd van B. De Wever, B. Rzoska en C. Crol, *Van horen zeggen: mondelinge geschiedenis in de praktijk* (Brussel-Gent 2005) is intussen al een beetje gedateerd, maar biedt nog altijd een goede introductie op de methode van de mondelinge geschiedenis. Vrijwilligers kunnen zelf een persoonlijke tijdslijn maken aan de hand van websites zoals bijvoorbeeld timerime.com. Belangrijk is wel dat ze daarbij de toegankelijkheid limiteren. Het verslag van het project 'Het leven verteld' kan tenslotte geraadpleegd worden op de website www.cultureelerfgoedannuntiatenheverlee.be.

Biografie

Ria Christens (*1963) is master Geschiedenis (KU Leuven). Zij is archivaris en erfgoedbeheerder bij vzw Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee. Zij bejijvert met een enthousiaste equipe de integrale benadering van roerend en onroerend erfgoed, betreft de erfgoedgemeenschap rechtstreeks bij de werking en zoekt via partnerschappen en nieuwe methodieken samenwerking buiten de erfgoedsector. Daarnaast is zij auteur van meerdere historische publicaties in het domein van onderwijs en opvang, gender en religie.